

Eszterházy Károly Egyetem
Neveléstudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetősége:

Prof. Dr. Pukánszky Béla, DSc, egyetemi tanár, a doktori iskola
vezetője

Prof. Dr. Bárdos Jenő, DSc, Professor Emeritus,
programigazgató

Pénzes Dávid

**A neveléstudományi elit átalakulása a
Rákosi-korszakban**

PhD értekezés tézisei

Témavezetők:

dr. Ugrai János, PhD, habil. egyetemi docens
dr. Szóköi István, PhD, habil. egyetemi docens

Eger
2021

Bevezetés

Az utóbbi bő egy, másfél évtizedben megjelent neveléstörténeti munkák egyértelműen mutatják a szakma érdeklődését a hazai neveléstörténet 1945 utáni története iránt. A könyvek mellett cikkek nagy száma (például (*Knausz*, 1986, 1988, 1989; *Balogh és Knausz*, 1989; *Nagy*, 2002; *Kéri és Varga*, 2006; *Sáska*, 2007; *Donáth*, 2008; *Mikó*, 2008; *Biró és Németh*, 2009; *Kéri*, 2009; *Géczi*, 2010; *Schweitzer*, 2011; *Golnhofer és Szabolcs*, 2013, 2014)) és néhány – kéziratban maradt – disszertáció jelzi ezeket a kutatási törekvéseket.

Az a tény azonban, hogy az 1945 utáni magyar neveléstörténet ezzel együtt is kevésbé feltárt, leginkább annak köszönhető, hogy speciális helyzetben vannak a korszak kutatói. Ugyanis a múlt közelsége miatt rendre felbukkannak azok kutathatóságára vonatkozó kutatásmetodológiai és a személyes érintettségéből fakadó, az események megítélését – legfőképpen megértését – akaratlanul is torzító tényezők. Mindez különösen igaz az '50-es évekre. Ennek oka részben az, hogy az átmenet után, a kommunista rendszer megszilárdításánál elsődleges szempont volt az elvi hűség, a lojalitás és pusztán másodlagossá vált a szakmai érvényesség. Ez nem zárta ki a minőségi szakmai munka lehetőségét, de nagyon nehezítette és teszi utólag is a

tisztánlátást. Így ezekben az években készültek olyan dolgozatok, amelyek később – így a '70-es '80-as, még inkább 1990 után – kevésbé voltak vállalhatóak, másrészt idővel maguk a szerzők is túlléptek rajtuk. Másfelől a kutatók egy része a vizsgált személyek tanítványainak köréből került ki, így tőlük nehezen volt várható egykori mesterük munkásságának minden szempontból tárgyilagos megítélése. A kutathatóság nehézségeire részben rácsafolnak a korszak meghatározó, vezető tudósairól (tanáraitól) készült kisebb-nagyobb monográfiák, melyek általában az érzékeny kérdéseket részletesen nem boncolva, sokkal inkább felvillantva mutatják be a tárgyalt személyt, mindenekelőtt annak tudományos munkásságára, eredményeire koncentrálnak.

A kutatás célja

Kutatásom célja, hogy bemutassam a hazai neveléstudomány 1948 és 1956 közötti átalakulásának meghatározott lépéseit, koncentrálnak az új neveléstudományi elit/nomenklatúra kiépülésének és megszilárdulásának történetére. Ennek a folyamatnak a része az 1948-as politikai fordulat következtében átalakuló tudományos közélet, amelynek csúciszervét a politikai változások előtt a Magyar Tudományos Akadémia jelentette. A

tudományszervezés szocialista átalakításának kulcsszerve az MTA pozícióját ideiglenesen átvevő Magyar Tudományos Tanács lett, amelynek rövid életű működése idején számos jelentős esemény zajlott le. Létrejött többek között szovjet mintára az új tudományos minősítési rendszer (aspirantúra és kandidátusi fokozat), amely alapjaiban változtatta meg a magyar tudomány mindennapjait és a tudományos ranglétrán való előbbrejutás mechanizmusát. E mechanizmus egyben az új tudományos elit kiválasztódásának folyamatát is jelentette.

A Magyar Tudományos Tanács és annak szerepe máig vitatott, ám az MTA 1946-os „újjáalapítása” során létrejövő bizottságok között létrehozták a Pedagógiai Főbizottságot is, amelynek történetére a legutóbbi időkig kevés figyelmet fordított a neveléstörténeti kutatás. Valójában érdemi munkát ebben a témában csak Pukánszky Béla tett le az asztalra, aki viszont német nyelven publikálta kutatását (*Pukánszky, 2007*). Rajta kívül politológusi előképzettségem és a korszak oktatáspolitikája iránti érdeklődésem okán, magam is belefogtam egy kisebb tanulmány megírásába (*Pénzes, 2009*). Ez a munka érlelte meg bennem a gondolatot egy nagyobb lélegzetű kutatás lefolytatására.

A vizsgálódás és a szövegírás közben mindvégig törekedtem arra, hogy a feltárt adatok, ismeretek kifejezetten a neveléstudomány és ahol lehet, a neveléstörténet körére vonatkozzanak. Időnként azonban – a források fellelhetősége és használhatósága okán – kénytelen voltam kilépni ebből a körből, amely esetek viszont a korabeli tudományművelés témakörében szintén fontos adalékokkal szolgáltak, így az „egész” szempontjából relevánsnak tekinthetők.

A neveléstudományos nómenklátúra létrejöttének és működésének kérdését széles értelemben használom. Azaz nemcsak arra koncentrálok, hogy ki, mikor és hogyan vált a tagjává, vagy került ki a politikai fordulatok következtében, hanem sokkal inkább a bekerülés mechanizmusa és a tényleges működés mechanizmusa érdekelt. Írásom ilyen módon a szándékom szerint nem seregszemle az 1950-es évekből, hanem a fellelt/fellelhető dokumentumok alapján feltárt összetett kép a korszak viszonyairól, az emberi kapcsolatokról és az intézmények működéséről. Mégis mindez a korabeli hatalmi viszonyok jellegéről beszél elsősorban, tehát az új elit és nómenklátúra világáról.

A kutatás forrásai, folyamata és módszere

Disszertációmhoz elsődleges forrásként a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Levéltárában fellelhető anyagokra támaszkodtam. Itt őrzik ugyanis a Pedagógiai Bizottság és a Magyar Tudományos Tanács iratanyagát. Ezekből az iratokból rekonstruálható a Pedagógiai Bizottság keletkezésének története, valamint a Magyar Tudományos Tanács felépítése, tagnévsorának változásai, a törvényi háttere. De képet kaphatunk a kinevezések és leváltások sokszor elmentmondásos, bonyolult folyamatáról is. Valamint arról, hogy a tudományos életben milyen változások zajlottak le 1948 és 1956 között.

A vizsgálat során kvalitatív jellegű történeti elemzést végeztem, a forrásfelkutatást követően a források részben leíró, részben értelmező elemzését kíséreltem meg. A fellelhető források – bármennyire csábító is ennek lehetősége a kutató számára – nem teszik lehetővé egy teljes mértékben lineáris és információhiányokat nem mutató történet megírását. Így aztán csupán arra vállalkozhattam, hogy a korabeli valóság egyes részleteit próbáljam meg feltárni, olyan részleteket azonban, amelyek talán segítenek megérteni a korszak neveléstudományában zaj-

ló folyamatok egy részét. A disszertáció feltáró jellegéből adódik a tézisfüzetben megjelent témák töredékessége is.

A forráskritika jelen esetben nem a forrásokban fellelhető adatok érvényességére vonatkozott, hanem annak átgondolására, hogy az ismert, vagy ismeretlen szerzők milyen mögöttes (rejtett) motivációk, illetve kényszerek hatására dolgoztak. Ilyen értelemben tehát nem elsősorban a valóság leírására, hanem annak megértésére törekedtem, figyelembe véve természetesen azt a fontos szempontot, hogy mindig felbukkanhatnak új, addig ismeretlen források, amelyek új fénytörést adnak egy addig relevánsnak vélt megközelítésnek.

A statisztikai módszerek alkalmazása (részletesen lásd *Nagy, 2012*) még további eredményeket hozhat a jövőben, ám ennek elvégzését kutatásom jelen állapotában nem tudtam megtenni. Kétségtelen, hogy a jelen szöveg továbbfejlesztésének egyik lehetséges iránya egy esetleges prozopográfiai vizsgálat, amellyel akárcsak a Pedagógiai Bizottság tagjainak életütelelemzésével egyfajta rekrutációs irányt is felfedezhetünk.

A választott kutatási korszak, mint történeti probléma

A választott korszakom rendkívül szenzitív, ebből fakadóan vitatott. Az 1948-as változások a korábbi lassú, egyenletes – legalábbis kevésbé turbulens – átalakulások addigi trendjét (egyres történészek ezt nevezik „szerves magyar fejlődésnek” (vö. *Rainer*, 2011. 65. o.) és ez megjelent a népieknél is egyfajta „magyar út” formájában (vö. *Papp*, 2012. 143. o.)) megtörve átfogó és egyben radikális átalakulásokat hoztak. Korábban gránitszilárdságúnak, vagyis megbonthatatatlannak tűnő egységek, bástyák dőltek le, intézmények kerültek átszervezésre, így az Akadémia is átalakult. Továbbá nagy társadalomformáló intézmények is kikerültek a hatalomból (egyházak). Ezzel párhuzamosan olyan személyek kerültek ki a fősodorból, akik korábban a közélet (például Illyés Gyula vagy Németh László), vagy éppen a tudományos élet meghatározó szereplői voltak (így Prohászka Lajos és Kornis Gyula).

Az átalakulásokat észlelve sokan hátrébb húzódtak és a későbbi antalli „kibekkelés” taktikáját alkalmazták (részletesen lásd: *Rainer*, 2008. 198. o.). Az 1990-es rendszerváltásban sokan az 1948-ban „eltérített” szerves fejlődés – egyfajta – folytatását vélték felfedezni (és ezt erősítette Antall József szemé-

lye maga is), olykor anakronisztikusan (vö. *Rainer*, 2008. 254–257. o.). Az 1948-as hatalomátvétel megítélése és a Kádár-rendszer konszolidációja – hasonlóan Magyarország 1945-ös szovjet felszabadításához, vagy megszállásához – pedig politikai vitává (egyfajta „hitvitává”) alakult a közéleti publicisztikákban, ahol az idősök átélt sérelmei és az újabb generációhoz tartozó kutatók távolságtartása – vélt vagy valós „érzékletlensége” – tovább nehezítette a múlt megismerését és értékelését.

Elitcsere a neveléstudományban – nyugdíjazások

A hazai tudományos élet átszervezésére egy új szervezetet hoztak létre, amelynek neve Magyar Tudományos Tanács (MTT) lett. Ennek a szervezetnek a legfontosabb feladata a régi tudósok eltávolítása az akadémiáról – a tudományos közéletből – és leváltásuk az egyetemekről. Az MTT-ben listázták a fasisztának bélyegzett tudósokat és egy 28 nevet tartalmazó listán Ravasz László református püspök, Mályusz Elemér történész mellett ott szerepelt Prohászka Lajos neve is, akiről azt írták, hogy szélsőségesen idealista, pedagógiája a tanárjelöltek számára értéktelen és elméletileg hibás. Ha megvizsgáljuk Prohászka Lajos munkásságát akkor azt találjuk, hogy pedagógiai, (kul-

túr)filozófiai művei vitára adtak okot saját korában, kortársai körében is. A Vándor és a bujdosó már műfaját tekintve is vitatott nemzetkarakterológiai mű. Többek között a Szekfü Gyula által 1939-ben szerkesztett *Mi a magyar?* című kötet részben válasz volt Prohászka felvetéseire és téziseire. 1924-ben megismerkedett Eduard Sprangerrel, akivel életre szóló barátságot kötött és az ő hatására dolgozta ki kultúrfilozófiai alapvetésű pedagógiáját (*Prohászka*, 1929). Ám vélhetően nem csak ezek a gondolatok voltak „szélsőségesen idealisták”. Az 1944-ben megjelent „Mai élet erkölce” című kötetében a szocializmus történeti szempontokat is érvényesítő kritikáját adta, melyet azzal fokozott, hogy mindezt könyvében az „Irracionális hullámok” fejezetcím alatt tárgyalta.

Prohászka Lajosról négy véleményt találtam levéltári kutatásaim során. Fogarasi Béla szerint tudatosan antidemokratikus nézeteket vallott, valamint individualisztikus, arisztokratikus beállítottságú volt, a reakciós német idealisztikus filozófia híve. Fogarasi szerint egyáltalán nem volt alkalmas a pedagógia oktatására, sőt egyenesen veszélyesnek találta. Waldapfel József szerint a szerzetesi iskolák híve, az államosítás idején aláírásokat próbált gyűjteni azzal a céllal, hogy bebizonyítsa, azok a legjobbak. Alexits György különösebb érvelés nélkül káros-

nak tartotta alkalmazását a tanárjelöltek képzésében, Lázár György pedig Mérei Ferencet javasolta az ELTE pedagógiai tanszékének élére, mert úgy vélte, hogy Prohászka a fasiszták iránt volt lojális és lándzsát tört az apolitikus pedagógia mellett.

Bognár Cecil Pál sem maradhatott a katedrán. A Szegedi Egyetem pszichológiatanárát két ember véleményezte: Waldapfel József, aki szerint a tudomány számára értéktelen, teljesen elmaradott felfogású szerzetes. A másik bíráló Lázár György volt, aki sommásan csak annyit jegyzett meg, hogy szerzetessége miatt alkalmatlan a pszichológiai kutatások aktuális követelményei alapján kutatások végzésére.

Ez a két példa konkrétan ábrázolja, hogy mit jelentett a fordulat éve az egyetemek belső világában és azt is, hogy személyesen kik vettek részt mások karrierjének megtörésében.

Az MTA Pedagógiai Bizottságának főbb tevékenységei a Rákosi-korszakban

A disszertációm fókuszában a Magyar Tudományos Akadémián működő Pedagógiai Bizottság áll. Azért ezt a szervezetet választottam, mert az '50-es évek centralizációja lényegében véve ennek tűzte ki céljául a neveléstudomány összefogását, meg-

szervezését és az új keretekhez történő betagozását. Az ebben résztvevő személyek nem csak szűkebb egyetemi tanszékükön fejtettek ki hatást, hanem lényegében véve a neveléstudomány, mint tudomány országos problémáit fogalmazták meg és adtak rá válaszokat.

Nehéz lenne megválaszolni azt a kérdést, hogy pontosan mikor alakult meg a Pedagógiai Bizottság, akár a Magyar Tudományos Akadémián belül, akár még a Magyar Tudományos Tanács idejében. Ennek oka az, hogy az iratanyag nem kellően rendezett és bár sok dokumentum található meg az irattárban, sok esetben ad hoc jelleggel kerültek be egy-egy dossziéba – leginkább a kronológiai sorrendnek megfelelően. Ám még ezen bizonytalanságok ellenére is úgy vélem, hogy rekonstruálható egyfajta kezdet, pontosabban *a bizottság feladata*: a neveléstudomány meg- és átszervezése. A dokumentumok továbbá arra engednek következtetni, hogy a Pedagógiai Bizottság élén legelőször nem Trencsényi-Waldapfel Imre állt. Ez azért is fontos tényező, mert rávilágít az '50-es évek egyik jellegzetességére: a fluktuációra, melyben szinte kizárólagos szerepet a politikai „hovatarozás” jelentett, nem pedig a szakmai teljesítmény. Nyilván elemzésem és értelmezésem korlátozott, hiszen nincs „perdöntő” bizonyíték – ahogy nagyon sok mindenre nincs a

neveléstudományon belül – de úgy vélem, hogy nagyon sok bizonyíték támasztja alá azt, hogy a Pedagógiai Bizottság, valamint annak vezetője nem csak egy bizottságot, hanem az egész tudományterületet irányítani, de minimum befolyásolni kívánta.

A Pedagógiai Bizottság – időnként Főbizottságként megnevezve – iratai a 199. dobozzal kezdődnek. Az első dobozban kétféle iratot találunk: az első néhány dossziéban intézeti anyagokat (így az Országos Neveléstudományi Intézet, Pedagógiai Tudományos Intézet (akkor még tervezete), Állami Lélektani Intézet, valamint a Pedagógiai Könyvtár (akkor még tervezete) jelentései) a további dossziékban pedig elsősorban leveleket, hivatalos kérelmeket stb. Az, hogy az intézetek megküldték jelentéseiket a Bizottságnak azt is jelezheti (és meggyőződésem, hogy jelzi is), hogy a bizottság, mint tudományszervező centrum vagy csúcsszerv „fennhatóságát” formálisan elfogadják azok, akik megküldték jelentéseiket.

Az új tudósképzés a pedagógiában

Az új tudósképzést a pedagógiában is bevezették. Ennek egyik eredménye az úgynevezett kandidátusi minimum volt, valamint lehetőséget biztosítottak arra is, hogy azok, akik az aspiráns-

képzésre jelentkeztek, a Szovjetunióban – Moszkvában – szerezzék meg a kandidátusi címet. Elsőként azokat az aspiránsjelölteket vesszük számba, akik önként, vagy kiküldetésben kerültek a Szovjetunióba aspirantúrára.

Aspirantúrát Magyarországon és a Szovjetunióban, azon belül is Moszkvában lehetett végezni. Mindkét aspiránsképzésre toborozták a hallgatókat, vagyis megkeresték a felsőoktatási intézmények vezetőit (dékánokat, rektorokat), hirdetést adtak fel a sajtóban, valamint a minisztériumokat és az üzemeket is felkeresték, hogy kellő számban jelentkezzenek az aspiránsképzésre. A fennmaradt dokumentumok szerint sikeres volt a toborzás, melynek eredményeként határidőre 182, határidőn túl pedig 961 pályázó jelentkezett.

1953-ban Magyarországról hárman voltak a Szovjetunióban, hogy pedagógiából aspiráns képzésen vegyenek részt: Komár Károly, Szarka József és Duró Lajos. Ugyanebben az évben tábort szerveztek azoknak a tudósjelölteknek, akik a Szovjetunióban fogják teljesíteni az aspirantúrát. A táborra azért volt szükség, hogy segítsék a kiutazókat a sikeres kulturális integrációban.

A Szovjetunióban tartózkodó aspiránsok munkáját komoly hiányosságok jellemezték a fellelt dokumentáció szerint. Az is

kiderült, hogy az aspiránsok emberi magatartását, szakmai és politikai fejlődését is ellenőrizték. Ezt alapvetően az adott város Ösztöndíjas Bizottsága végezte, a Külügyminisztérium pedig a moszkvai magyar nagykövetségen keresztül nyújtott ehhez segítséget. A kutatásom során kiderült, hogy családi pótlékot kaptak a kiutazók, melynek célja, hogy anyagi gondoktól mentesen, zavartalanul folytathassák az aspiránsok munkájukat.

A magyarországi aspirantúrával kapcsolatban sok statisztikai dokumentum maradt fenn. Ezek többnyire arról tanúskodtak, hogy a magyarországi aspiránsok többsége az ELTE alkalmazásában állt. Domináns témavezetői szerepben, azaz egynél több aspiránssal Ágoston Györgyöt, Tettamanti Bélát és Székely Endrénét találjuk, melléjük csatlakozik fel egy-egy jelölttel Bárczi Gusztáv és később Szarka József. Közülük Székely Endréné és Szarka József is a Szovjetunióban tanult, az utóbbi ott aspirált.

Jellemző a korszak politikai viszonyaira, hogy a legalapvetőbb adatok között a jelöltek származását is ott találjuk. Érdekes, hogy a dokumentációban a normál időtartamú aspirantúra esetében hozzáférhető a témavezető neve és a téma címe is,

azonban a rövidített folyamatban részt vevők esetében ezek az adatok nem fellelhetőek.

Felmerül a kérdés, hogy az aspiránsok közül végül kik voltak azok, akik sikeresen meg is szerezték a tudományos fokozatot. Erre a kérdésre a választ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ online katalógusában találjuk. Ők ugyanis az MTA kandidátusi és doktori disszertációkat is katalogizálták és az 1953-at követő időszak minden dolgozat bibliográfiai adata elérhető. Amennyiben hitelesnek fogadjuk el az MTA adatbázisát, úgy azt mondhatjuk, hogy normál időtartamú aspiránsok közül csupán ketten: Gordos István és Köte Sándor védtek meg kandidátusi disszertációjukat. A rövidített folyamatban részt vevők közül pedig négyen: Bajkó Mátyás, Báti László, Durkó Mátyás és Buzás László.

Egy kiemelt tankönyvvita a Pedagógiai Bizottságban, 1952-ben

Az 1950-es évek során több könyvvita is lezajlott a pedagógiai bizottság berkein belül, hiszen a marxista szemlélet megjelenése és annak – tegyük hozzá – pillanatnyi kánonnak megfelelő reprezentációja a tankönyvekben politikai kulcskérdésnek számított.

Munkám témája miatt kiemelten fontos eseménynek látszának a tankönyvviták, hiszen rámutatnak az elitcsere folyamatának egyik típusára. A leváltások és kinevezések – mint nyilvánvaló és radikális politikai személyi döntések – mellett, a belső viták és az egyes szereplők munkáinak megítélése, és ezen keresztül esetleg szerzői munkájának ellehetetlenítése megítélésem szerint a kevésbé látványos és kevésbé nyilvánvaló módszerek közé tartozhatott. Más értelmezésben: a tényleges személycsere ugyan 1948–1950 között lezajlott a „fordulattal” egy időben, ugyanakkor az új tankönyvek megírása ennek az elitváltásnak a szimbolikus szintjeként is értelmezhető, az új korszak megjelenésével nemcsak új személyekre, de új szemléletre és ezzel párhuzamosan új szemléletű könyvekre is szükség volt. A dokumentáció arra enged következtetni, hogy míg a szovjet változatban ezek az alkalmak a nyilvános kritika és önkritika gyakorlásának színterei lettek, addig Magyarországon – a lépték kisebb volumene miatt is – szerényebb formában és visszafogottabb hangnemben mentek végbe, noha végeredményüket tekintve nem igen lehetett közöttük különbség.

Éppen annak a Tettamanti Bélának a tankönyvvitája maradt fenn a korszak dokumentációjában, aki a nyugdíjból visszatérve újra lehetőséget kapott, hogy aktívan alakítsa a neveléstu-

dományt. A vitában a tartalmi kifogásokon túl a hangnem, illetve „tapintat” kérdését azért tartom fontosnak, mert a múlt „reakciós” világa ledózerolásának légkörében az elitcsere több mintázatát látjuk. Ebben az értelemben Tettamanti Béla liminális helyzetben volt, így az ő története különösen érdekes. „Reakciós”, hiszen reakciós tanárai voltak, ez írásaiban is visszatükröződik, ugyanakkor próbált lépést tartani az új elvárásokkal, azonban a felszínen maradás komoly harcaiba került.

Tettamanti Béla Neveléstörténet könyvét 1950–51-ben írta, ugyanakkor az érdemi vitára a könyvvel kapcsolatban csak 1952-ben került sor, vélhetően éppen azért, mert az első kísérletek egyike volt, amelyben a szerző marxista alapon hangolta át a pedagógia történetét. Nem léteztek még alapos ellenérvek a valódi kritikához. Másfelől ugyanakkor Tettamanti nehezményezte a bírálatok elmaradását, csúszását és felületességét. Az 1952-ben lezajlott vitában a lektorokon kívül – a dokumentáció szerint Lázár György és Dénes Magda – a neveléstudomány akadémiai szférájából többen részt vettek.

Az 1952-ben 67. évét betöltő szerző munkájának bírálatát az újabb generációs, 32 éves Ágoston György udvariassági körrel kezdte ugyan és a könyv jelentőségére mutatott rá, aminek lényege abban a mozzanatban összegezhető, hogy akkor szüle-

tett, mielőtt Medinszkij megírta volna saját könyvét. Mivel 1952-re radikálisan megváltozott a helyzet: „Hároméves fejlődésünk és a szovjet pedagógiatörténeti munkák alaposabb megismerése után Tettamanti elvtárs jegyzete több kívánnivalót hagy maga után.” Mindez arra enged következtetni, hogy generációs törésvonalak is jellemezték a Pedagógiai Bizottságot. Bár Ágoston tisztában volt azzal, hogy a szovjet Medinszkij előtt megjelent kötet nem lebecsülhető teljesítmény, kritikájának éle inkább arra enged következtetni, hogy Tettamanti hiába tett eleget a szemléletváltásnak, valójában már nem képes megfelelni a legújabb elvárásoknak. Ezzel Ágoston mintegy szimbolikus értelemben kivonta a jövőt építők potenciális köréből.

Az írás „történelmi” érdekessége, hogy 1950-ben a Szegedi Egyetem Tanulmányi Osztálya jegyzetként kiadta, 1956-ból pedig egy egyetemes neveléstörténet ókori fejezeteit tartalmazó kézirat is fennmaradt, mégsem lehetett belőle az Akadémia Pedagógiai Bizottsága által jóváhagyott, széles körben használt neveléstörténet könyv. Hogy miért nem, az jól példázza tehát az ötvenes évek ideológiai és tudománypolitikai dinamikáját.

A pedagógia határzónájában

A disszertációban szóba kerülnek olyan területek is, amelyek nem feltétlenül közvetlenül kapcsolódnak a neveléstudományhoz, illetve más nézőpontból: tágítják a neveléstudomány horizontját. Ilyen kérdéskör a pszichológiával való kapcsolat az '50-es években. Ez azért is fontos, mert a pszichológiának egy időben létkérdés volt a neveléstudománnyal való – sokszor szétszálazhatatlanul – szoros viszony. A Rákosi-rendszer (és később a Kádár-rendszer is) igen tartózkodó volt ugyanis a pszichológiával szemben. A pszichológia által kialakított emberképet a szocialista emberkép riválisának tekintették. Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy előbbi az emberek alapvetően lassú változásában hisz (ennek gyakorlati alátámasztására lásd a pszichoterápiákat), utóbbi pedig a gyors, forradalmi átalakulásokat hirdette. Emiatt a lélektan működését erősen korlátozták, leginkább a Pavlov nevéhez köthető reflexológiai kutatásokat támogatták, illetve akit érdekelt a pszichológia, az kénytelen volt beleszőni a pavlovi tanokat a munkájába.

Az iratok alapján úgy tűnik, hogy a pedagógia egyáltalán nem gyűrte maga alá a pszichológiát, hanem ellenkezőleg: a pszichológiával foglalkozók voltak kénytelenek – legalább

ideig-óraig – a pedagógiában helyet találni maguknak, s amikor a pszichológia 1956-ot követően újra művelhetővé vált, akkor elvonultak. A pszichológiatörténet művelői az '50-es éveket az elnyomás és a betiltás éveiként aposztrofálják, ám a valóságban ennél árnyaltabb a kép. A pesti bölcsészkaron működhetett lélektani intézet és az MTA-n is megalakult a Pavlov Bizottság, majd 1956 után a Lélektani Bizottság. Előbbiben elsősorban orvosok foglaltak helyet, akik közé nem fértek be a nem orvos végzettségű pszichológiával foglalkozó tudósok (például Várkonyi Hildebrand Dezső). Erős lélektani kötődésű szakemberek ugyanakkor a neveléstudományban is érvényesülhettek.

Fontos megemlíteni a Gyógypedagógiai Albizottságot is, amely a Lélektani Bizottság és a Pedagógia Bizottság közös albizottságaként működött. Ez a gyógypedagógia, mint tudomány elfogadását és befogadását jelzi az Akadémia részéről, vagyis egy tudományterület intézményesedéséről beszélhetünk. Ez 1957-ben történt meg, közel 150 évvel az első gyógypedagógus-képző szaktanfolyamok és több mint 50 évvel az 1900-ban indult váci gyógypedagógus-képzés után (*Gordosné, 2010*).

Ami a konkrét személyeket illeti, az '50-es években neveléstudományból szereztek kandidátusi fokozatot olyanok is,

akik később eltávolodtak a neveléstudomány köréből. Két ismert akadémikus is erről a területről indult: Pataki Ferenc szociálpszichológus és Huszár Tibor szociológus. De nem lehet elfelejteni Vajda György Mihály irodalomtörténész nevét sem, aki szintén – Prohászka Lajos tanítványaként – eleinte neveléstudománnyal foglalkozott. Őt mindenekelőtt az különbözteti meg Patakitól és Huszártól, hogy míg utóbbiak – egyfajta szükségből választották a neveléstudományt –, addig Vajda Prohászka mellett tanulta a pedagógiát és mint ilyen 1949-ben a Pedagógiai jegyzetek 5. darabjaként egyetemi előadásaiból Neveléstörténet I. címmel jegyzetet állított össze (*Vajda, 1949*). Hogy később Vajda miért távolodott el a neveléstudománytól és miért lett irodalomtörténész, arról csak sejtéseink lehetnek. Valószínűleg ebben szerepet játszhatott az, ahogyan mestere, Prohászka kikerült a tudományos térből és gyakorlatilag haláláig mellőzték a hazai neveléstudományból.

Összegző gondolatok a neveléstudomány átalakulásáról

Nehéz lenne megvonni a neveléstudomány 1948–1960 közti időszakának mérlegét. Úgy vélem jelen esetben teljesen adekvát a – „politológusi” – innen nézve, onnan nézve álláspont. Ha

azt nézzük, hogy a hazai neveléstörténet – elmélet és gyakorlat –, valamint a neveléstudomány milyen veszteségeket szenvedett el és ezzel majdnem teljesen párhuzamosan milyen új helyzethez kellett alkalmazkodni és ez milyen törést jelentett az egyes személyeknek akkor itt-ott komoly egzisztenciák megroppanásával, a meglévő hagyományok felszámolásával – néhol pedig csak hangsúlyeltolódással, nézőpontváltással – kell számolni. A neveléstudományi egzisztenciák megroppanására példa Prohászka Lajos és Karácsony Sándor, de érdemes lenne megvizsgálni azokat is, akik végül elhagyták a neveléstudományt és egészen más területen futottak be jelentős karriert (például Vajda György Mihály). A korábbi évek pluralizmusa és olykor-olykor intenzív vitái beszűkültek és új keretek jöttek létre (német orientáltság helyett szovjet orientáció), amelyen belül voltak olyan témák, amelyek „tiltott területnek” számítottak, mert az oktatáselméleti rendszer alapelemeit feszegették volna. Ez pedig magával hozta, hogy a kutatások a marxizmus-leninizmus ideológiájának megfelelően irányítottá váltak. Ugyanez jellemezte a bölcsészettudományokat is, így a filozófiát, esztétikát és az irodalomtudományt is. Ez a keret az 1980-as években kezdett el valamelyest lazulni és elkezdődhetett az '50-es évek kutatása.

Ha pedig a „szocialista pedagógia” szemszögéből nézzük a helyzetet, ha nem is igazán sikeres, de egy rövid ideig eredményes volt az új szocialista pedagógia meghonosítása. Sikeresnek azért nem nevezném, mert nem volt képes új akadémiust, akadémikusokat „kitermelni” (vagy másképpen fogalmazva: beemelni a tudományos csúcstelbe) és nem volt képes – ezzel párhuzamosan – olyan nimbuszt létrehozni, mint a többi tudományterület. De komolyabb befolyást sem volt képes gyakorolni mind a gyakorlati tanárok, mind a minisztériumi dolgozók felé (lényegében véve maradt az elmélet és a „szolgálóleány” szerepben). Eredményes volt abban az értelemben, hogy képes volt a neveléstudomány addigi nyugati orientációját – főként német orientációról beszélhetünk – megtörni és kelet felé – ez a Szovjetuniót jelentette – fordítani. Igaz itt meg kell jegyezni, hogy ez mindenekelőtt külső, politikai nyomás eredményeképpen történt, nem pedig a szerzők/fordítók „önkéntes” tájékozódása, „útkeresése” nyomán. Továbbá képes volt differenciálni a neveléstudományt és a korábbi „szent triászt”: 1. neveléstörténet, 2. nevelélmélet, 3. didaktika, kiegészíteni és tovább bontani, amelynek például a későbbi oktatás- és nevelésszociológia és az ifjúságkutatás vált elsősorban a hasznélvezőjévé.

További kutatási lehetőségek

A disszertációmban fókuszpontok segítségével próbáltam megragadni az 1950-es években átalakuló neveléstudományt, annak reprezentánsait. További kutatási lehetőségeket is rejt a téma. Például az MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság tagjainak feltárása az ötvenes évektől egészen a rendszerváltásig. A propográfiái kutatások segítségével lehetne vizsgálni a tagok csoport-sajátos jellemzőit, majd pedig esettanulmányokkal az azokhoz képest kiugró egyéni értékek mögött meghúzódó jelenségeket (pl. életkori átlagok az egyes karrierállomásokon és az attól jelentősen fiatalabb, idősebb korban érvényesülők esetét; tudományos „átlagteljesítmény”, s az attól eltérően kiemelkedő vagy épp az átlagot jóval alulmúló szakirodalmi aktivitás stb.). Ebbe a vizsgálatba bevonhatóak a jövőben az aspiránsképzésre jelentkezett hallgatók, a tankönyv- és tantervszerzők, a pedagógusképzésben dolgozó oktatók.

A pedagógia szak '50-es évekbeli megjelenése lehetőséget biztosított a neveléstudomány szakszerű továbbképzésének megszervezésére. A szakalapítás és indítás kérdései, a tematikák változása és tankönyvek vizsgálata ugyancsak további adalékokkal szolgálhat a korszak neveléstudományával kapcsolatban.

Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

- Pénzes Dávid (2009): A Debreceni Egyetem Pedagógiai Tan-
székének részvétele az országos pedagógiai (köz)életben az
ötvenes évek első felében. In: Biró Zsuzsanna Hanna és
Németh András (szerk.): *A magyar neveléstudomány a XX.
század második felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 57–72.
- Pénzes Dávid (2013): A tudományos fokozatszerzés átalakulása
1948–1953 között Magyarországon. In: Baska Gabriella,
Hegedűs Judit és Nóbik Attila (szerk.): *A neveléstörténet
változó arcai*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest. 69–80.
- Pénzes Dávid (2014): Prohászka Lajos a pedagógiai naturaliz-
musról. In: Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veron-
ika (szerk.): *Továbbélő utópiák: reformpedagógia és életre-
form a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
349–357.
- Pénzes Dávid (2015a): Diktatúrák oktatási kisokosa. *Nevelés-
tudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció*, 3. 2. sz. 89–94.
- Pénzes Dávid (2015b): Biográfia-autobiográfia. Montágh Imre
életrajzainak olvasata elé. In: Andl Helga és Molnár-Kovács
Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben V*. Pé-
csi Tudományegyetem, „Oktatás és Társadalom” Nevelés-
tudományi Doktori Iskola, Pécs. 196–209.
- Pénzes Dávid (2016): A hazai pedagógia szaksajtó-kutatás tör-
ténéhez: a Pedagógiai Szemle genezise. *Neveléstudomány:
Oktatás – Kutatás – Innováció*, 4. 3. sz. 36–48. doi:
10.21549/NTNY.15.2016.3.3
- Pénzes Dávid (2019a): Képesség és képtelenség: a szocialista
nevelésügy ikonográfiai megközelítése – gondolatok So-

mogyvári Lajos könyve apropóján. *Per Aspera ad Astra*, **6.** 1. sz. 208–218. doi: 10.15170/PAAA.2019.06.01.13

Pénzes Dávid (2019b): Tanárképzés, történeti reflexiókkal. *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemstörténeti közleményei*, **6.** 2. sz. 130–138. doi: 10.15170/PAAA.2019.06.02.10

Szakirodalom

Balogh Margit és Knausz Imre (1989): Gondolatok az iskolák államosításáról. *Pedagógiai Szemle*, **39.** 4. sz. 291–297.

Biró Zsuzsanna Hanna és Németh András (2009, szerk.): *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Donáth Péter (2008): *Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarország, 1945–1960.* Trezor Kiadó, Budapest.
<http://mek.oszk.hu/08200/08255/> Letöltés ideje: 2013. május 19.

Géczi János (2010): *Sajtó, kép, neveléstörténet.* Gondolat Kiadó, Veszprém–Budapest. <http://mek.oszk.hu/08400/08438/> Letöltés ideje: 2014. február 09.

Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva (2013): Lázár György és a magyar pedagógia – Mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia*, **113.** 3. sz. 133–151.

Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva (2014): Pedagógia a tankönyvekben az ötvenes évek első felében. *Könyv és nevelés*, **16.** 4. sz. 88–101.

Gordosné Szabó Anna (2010): 110 éves a gyógypedagógus-képzés Magyarországon. *Gyógypedagógiai Szemle*, **38.** 4. sz. 317.

- Kéri Katalin (2009): Hervasztó jelen, virágzó jövő. Gyermek-ábrázolás a Nők Lapja címdoldalain az 1950-es években. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok II.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 111–231.
- Kéri Katalin és Varga Attila (2006): Acélos szoszó és 25 méter vörös szőnyeg. Átpolitizált alsó tagozatos tankönyvek 1950–1956 között. *Educatio*, **15.** 3. sz. 553–565.
- Knausz Imre (1986): A magyar „pedológia” pere – 1948–1950. *Pedagógiai Szemle*, **36.** 11. sz. 1087–1102.
- Knausz Imre (1988): Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben. *Pedagógiai Szemle*, **38.** 11. sz. 1042–1047.
- Knausz Imre (1989): „Új szakasz” az oktatáspolitikában 1953–1954. *Magyar Pedagógia*, **89.** 3–4. sz. 268–284.
- Mikó Zsuzsanna (2008): Az iskolák államosításának politikai előkészítése. *Kommentár*, **3.** 6. sz. 40–49.
- Nagy Péter Tibor (2002): Egyház és oktatás a rendszerváltás évtizedében. *Educatio*, **11.** 1. sz. 73–95.
- Nagy Péter Tibor (2012): *Oktatás -történet, -szociológia.* Iskolakultúra, Veszprém. <http://mek.oszk.hu/10900/10982/> Letöltés ideje: 2013. május 19.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története – 1920–1990.* Jaffa Kiadó, Budapest.
- Pénzes Dávid (2009): A Debreceni Egyetem Pedagógiai Tan-
székének részvétele az országos pedagógiai (köz)életben az ötvenes évek első felében. In: Biró Zsuzsanna Hanna és Németh András (szerk.): *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében.* Gondolat Kiadó, Budapest. 57–72.

- Prohászka Lajos (1929): *Pedagógia mint kultúrfilozófia*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
http://mtda.hu/books/proh%C3%A1szka_lajos_pedagogia_mint_kulturfilozofia.pdf Letöltés ideje: 2013. április 05.
- Pukánszky Béla (2007): Das Pädagogische Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1950–1956. In: Häder Sonja és Wiegmann Ulrich (szerk.): *Die Akademie der Pädagogischen Wissenschaften der DDR im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main. 91–105.
- Rainer M. János (2008): *Jelentések hálójában: Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest. <http://mek.oszk.hu/09600/09686> Letöltés ideje: 2014. december 15.
- Rainer M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L’Harmattan, Budapest.
- Sáska Géza (2007): *Rendszerek és váltások*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Schweitzer Gábor (2011): A „Pázmány”-tól az „Eötvös”-ig. Adalékok a budapesti jogi fakultás történetéhez (1945–1950). *Múltunk*, **56**. 4. sz. 29–54.
- Vajda György Mihály (1949): *Neveléstörténet I. Jegyzet*. Budapest.